

ԱՆԱՀԻՏ ԱՍՏՈՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ՈՒՆԵՉՐԿՈՒՄԸ ԹՈՒՐԳԻԱՅՈՒՄ 1918-1923 ԹԹ.

Պատմական անհերքելի ճշմարտություն է, որ Օսմանյան կայսրությունում հայկական կոտորածների և 1915 թվականի Մեծ եղեռնի կազմակերպման և իրականացման մեջ պետական քաղաքականության, կրոնական ատելության կողքին ամենամեծ ազդակներից մեկը հայերի հարստությանը տիրանալու թուրքերի ցանկությունն էր¹: Այս առնչությամբ հիշատակության է արժանի թուրքական «Ալեմտար» թերթի խմբագիր Բեֆի Ջևադ բեյի կարծիքը, որ նա հայտնել է Լոզանի խորհրդաժողովի հայ պատվիրակներին. «Իմ համոզումն այն է, որ թուրքերի՝ հայերի դեմ թշնամության հիմքը ոչ քաղաքական է, ոչ էլ կրոնական, այլ պարզապես տնտեսական: Թուրքիոս այսօրվա և նախկին դեկավարները թուրք ժողովրդին ներշնչել են քրիստոնյաների ունեցվածքին տիրանալու տենչը: 1915 թվականին ես անցա ամբողջ Անատոլիայով և շտեսա թուրքական մեկ տուն, որտեղ չգտնվեին հայերի կարասիներ, գորգեր կամ ուրիշ իրեր: Վաղը եթե առիթ գտնեն, թուրքերը նույնը պետք է անեն անպատճառ»²:

Հայ և օտար շատ պատմաբաններ և քաղաքագետներ հայասպանության առաջնային նպատակը համարում են հայերի հարստությանը տիրանալու թուրքերի ձգտումը: Հայկական ցանկացած կոտորածի շարժառիթներին անդրադառնալիս՝ նրանք մեծ նշանակություն են տվել թուրքերի մոտ արմատացած՝ քրիստոնյաների ունեցվածքի թալանի անհագուրդ կրքին և կարևորել տնտեսական ոլորտում հայերի նշանակալից ձեռքբերումները, որոնք, առաջ բերելով թուրքերի նախանձը, վերջիններիս դրդել են ոչնչացնել հայերին՝ նրանց ունեցվածքը հափշտակելու ակնկալությամբ: Իրապես, մահմեդականների կողմից հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդներին կողոպտելը միանգամայն բնորոշ էր օսմանյան հասարակությանն առհասարակ և նպաստել է կոտորածների սանձազերծմանը: Հայերի հարստությանը տիրանալու ձգտումը թուրքական լայն զանգվածների մոտ ուժեղացավ մանավանդ 1914 թվականի հոկտեմբերից հետո, երբ Օսմանյան կայսրությունը ներքաշվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ: Թուրք թշվառ բազմություններն իրենց առօրյա տագնապներից ազատվելու դյուրին միջոց էին տեսնում տեղահանված հայերի լքած տներին, կարասիներին, աննդամթերքին և բազմատեսակ հարստություններին տիրանալու հնարավորության մեջ: Նրանցից առավել, հայերի տեղահանությունից լայն չափով օգտվելու էին օսմանյան տնտեսության մեջ դեռևս

¹ Վահագն Տառչյան, Ակնարկներ Հայկական ցեղասպանության մասին, Եր., 2004, էջ 11:

² Մանուկ Գ. Ճիզվեճեան, Խարբերդ եւ իր զուակները, Ֆրեզնոյ, 1955, էջ 567:

անէական դերակատարություն ունեցող և նոր ձևավորվող փոքր, միջին և մեծ թուրք առևտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները: Նրանք կարող էին ոչ միայն տիրանալ հայերի թողած ունեցվածքի կարևոր մասին և բազմապատկել իրենց հարստությունը, այլև, մեջտեղից վերացնելով հայ առևտրականներին, ովքեր իրենց ձեռքում էին պահում երկրի ողջ առևտրի ավելի քան երեք քառորդը, առանց հզոր մրցակցի տեր դառնալ առևտրի ասպարեզին և հետագայում արդեն՝ երկրի տնտեսությանը³:

Հայերի ունեզրկմամբ շահագրգիռ էին նաև երիտթուրքական իշխանությունները: Երիտթուրքերի պարագլուխներն իրենց գաղտնի ժողովներում մշակում էին հայերի ունեցվածքի կողոպուտը կազմակերպելուն ուղղված միջոցառումներ⁴: Պետության արտաքին ահռելի պարտքը սպառնում էր երկրի անկախությունը: Դրան գումարվել էին պատերազմական մեծագույն ծախսերը⁵: Հայերի հարստությամբ պետական դատարկ գանձանակը լցնելու և թուրք պաշտոնյաների անձնական հարստությունը բազմապատկելու նպատակին 1912-1913 թվականների Բալկանյան պատերազմներից հետո գումարվեց նաև թուրք գաղթականների բնակության հարցը: Տեղահանված հայերի լքած տները թուրք վտարանդիներին հանձնելը համարվում էր տվյալ հարցի լուծում⁶:

Մի ամբողջ ժողովուրդ կողոպտելու համար նախ և առաջ հարկ էր հայերի ունեցվածքը դարձնել տիրազուրկ⁷: Այդ նպատակով երիտթուրքական իշխանությունները 1915 թվականի հունիսի 1-ին հրապարակեցին «Տեղահանության օրենքը», որը ընդունվել էր երիտթուրքական կառավարության կողմից 1915 թվականի մայիսի 30-ին⁸: «Տեղահանության օրենքի» հրապարակումից հետո, 1915 թվականի հունիսի 10-ին հրապարակվեց «Այլ վայրեր տեղափոխված հայերին պատկանող անշարժ գույքերի և հողատարածքների կառավարման ձևի մասին» կանոնադրությունը⁹: Այն ցուցումներ և հրահանգներ էր բովանդակում «պատերազմի և քաղաքական արտակարգ պայմանների հետևանքով տեղահանված հայերի թողած շարժական և անշարժ գույքի» հետ վարվելու

³ Լեոն Չոբիսեան, Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, գ. հ., Պէրոս, 1976, էջ 354-355:

⁴ Մելիան Զադէ Բիֆաս, Օսմանեան յեղափոխութիւնը եւ մոսթ ծալֆերը, Պէրոս, 1938, էջ 160, 165-166, 186-187, 191-196, 347:

⁵ Հովհաննէս Ինճիկյան, Օսմանյան կայսրոյցան անկումը. սոցիալ-տնտեսական ակնարկ, Եր., 1984, էջ 294:

⁶ Տոլգա Էրեն, Անատոլիայում մի ուրվական է պտտվում. - «Դրօշակ», 2009, N. 4, էջ 29:

⁷ Յուրի Բարսեղով, Հայերի ցեղասպանության համար նյութական պատասխանատվությունը, Եր., 1999, էջ 5:

⁸ Թուրքեն Ա. Սաֆրասայան, Հայոց ցեղասպանության պետական ծրագիրը: Թուրքական երեւ փաստաթղթերի համեմատական վերլուծություն. - «Վէմ», 2009, 1(26), էջ 54-55:

⁹ Semra Pelek, "Gasp Edilen Ermeni Mülkleri Cari ve Esas Defterlerde Duruyor", bianet.org, <http://bianet.org/bianet/siyaset/123827-gasp-edilen-ermeni-mulkleri-cari-ve-esas-defterlerde-duruyor> 30 Temmuz 2011.

մասին¹⁰: Իսկ 1915 թվականի սեպտեմբերի 26-ին իշխանությունները ընդունեցին «Լուծարման» կամ «Լքյալ գույքերի մասին» օրենքը, որն իր 11 հոդվածներով գալու էր իրավական հիմք ստեղծելու մինչ այդ տեղահանված հայերի հեռագրերով, հրահանգներով կազմակերպված գույքի կողոպուտի գործողությունները: Այսպես, հայերի գույքերի կողոպուտից, վաճառքից և բաժանումից հետո միայն նախարարական հեռագրերով քաղաքներին և գյուղերին հրահանգվում էր կատարել հայերի լքյալ գույքերի ցուցակագրումն ու կազմակերպել դրանց ապահովությունը¹¹:

Տեղեկանալով «Լքյալ գույքերի մասին» օրենքի ընդունման մասին «Deutsche Bank»-ի տնօրեն Արթուր Ֆոն Գվինները հենգնանքով նշել է, որ օրենքի տասնմեկ հոդվածների բովանդակությունը հանգում է տեղահանված հայերի ամբողջ ունեցվածքի բռնազավթմանը և կառավարության իրավունքի հաստատմանը՝ իր հայեցողությամբ տնօրինելու հայերի հաշիվներում եղած գումարները¹²:

26 սեպտեմբերի 1915 թվականի օրենքի 8-րդ հոդվածի համաձայն և 1915 թվականի հոկտեմբերի 26-ին իշխանությունների կողմից ընդունված կանոնադրությամբ՝ նախատեսվում էր կազմել Լուծարման կամ Լքյալ գույքերի հանձնաժողովներ, այլ վայրեր տեղափոխված անձանց կողմից լքված գույքերը, նրանց պարտքերն ու պահանջներն օտարելու համար¹³:

Դեպքում Յովհաննես Լեփսիուսը գտնում էր, որ տարագիրների ունեցվածքը հաշվառելու համար կառավարության կողմից կազմված հանձնաժողովներն ու հանձնախմբերը այլ նպատակ չունեին, քան հայ ժողովրդի ունեզրկումը դատական ձևակերպության թափանցիկ քողի տակ ծածկելուց¹⁴:

«Լքյալ գույքերի մասին» օրենքի և կանոնադրության ամենակարևոր նպատակներից էր զսպել զանգվածային թալանը և լցնել պետական գանձանակը, և պետական պաշտոնյաների ու գործակալների միջոցով ցուցակագրել ու վերջնականապես չուրացնել հայերին պատկանած բոլոր տները, հողերը, շենքերը, արտերը, դպրոցները, վարժարանները, եկեղեցիներն ու վանքերը¹⁵:

Հայերի լքյալ գույքերի կողոպուտի հարցը չսահմանափակվեց լուրջ «Լքյալ գույքերի մասին» օրենքով և կանոնադրություններով: Դրանց հետևեցին կառավարության կողմից առաքված բազմաթիվ հեռագրեր, հրամաններ, շրջաբերականներ, կարգադրություններ, որոնց կատարումը սկիզբ էր առել դեռ պա-

¹⁰ Յուրի Բարսեղով, Հայերի ցեղասպանության համար..., էջ 5:

¹¹ Nevzat Onaran, EMVAL-İ METRÜKE OLAYI, Osmanlı'da ve Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi, İstanbul, 2010, s. 48.

¹² Յուրի Բարսեղով, Հայերի ցեղասպանության համար..., էջ 6:

¹³ Nevzat Onaran, EMVAL-İ METRÜKE OLAYI..., s. 65.

¹⁴ Յոհաննես Լեփսիուս, Գաղտնի տեղեկագիր: Հայ ժողովրդի ջարդերը, Եր., 2003, էջ 169:

¹⁵ Ավետիս Փափազյան, Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ-մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915թթ.), Եր., 2002, էջ 236:

տերազմի նախօրյակին¹⁶: Այդ ամենով կենտրոնը տեղական իշխանություններին կարգադրել էր հայերին թույլ չտալ գույքերի վաճառքը և իրավունք էր վերապահել տեղահանվողներին՝ իրենց հետ վերցնել միայն մեկ կամ մի քանի օրվա սննդամթերք: Հատկապես հսկողություն էր սահմանվել թանկարժեք իրերի և զարդեղենի վրա, որոնք տանելը խստորեն արգելված էր: Այդ բոլորը մաս էին կազմում հայության ոչնչացման և նրա ունեցվածքի յուրացման ընդհանուր գործի¹⁷:

Հարուստ կողոպուտի հեռանկարը համախոհների մեծ բանակ և լայն զանգվածներ հավաքագրեց երիտթուրքական իշխանությունների շուրջ¹⁸: Երիտթուրքերի վարչակազմը հայերի լքյալ գույքերը հանձնեց հայերից տեղահանված բնակավայրերի իշխանություններին, նախարարություններին շուրջուրեն տրամադրեց շենքեր և հողատարածքներ, իսկ փոխարենը գտավ համախոհների հսկա բանակ և նրանցից ստացավ աջակցություն՝ հայերի բնաջնջումն իրականացնելու համար¹⁹:

Հայկական կոտորածները ուղեկցվեցին հայերի շարժուն և անշարժ գույքի կողոպուտով: Հայ ժողովրդի անհատական և հավաքական ունեցվածքի յուրացումը պետության կողմից ծրագրավորված լինելու մասին վկայություններ կան թե՛ վերապրողների, թե՛ Օսմանյան կայսրության տարածքում գործած օտար դիվանագետների զեկուցագրերում և թե՛ թուրքական աղբյուրներում, որոնք հաստատում են, որ հայերի ունեցրկումը հայ ժողովրդի բնաջնջման ծրագրում եղել է կարևոր գործոն:

Ահա անհատական սեփականության կողոպուտի մասին պատմող պաշտոնական տեղեկագրի մեկ նմուշ, որը կազմվել է Սվազի, Էրզրումի, Թոքատի Լքյալ գույքերի հանձնաժողովի կողմից: 1918 թվականի մայիսի 4-ին ստացված հրամանի հանաձայն, հանձնաժողովի անդամները Սվազից տարագրված էլմաս անունով մի հայուհու պայուսակներում հայտնաբերել և արձանագրել են 271 կտոր ոսկյա դրամ, զարդեղեն և գոհարեղեն: Սա միայն մեկ հայ ընտանիքի զարդեղենն էր: Հազարավոր հայ ընտանիքներ կողոպտվեցին՝ նախքան անապատներում նահատակվելը²⁰: 500.000 հայ ընտանիքների սեփականու-

¹⁶ Մատենադարան, Կարողիկոսական դիվան, ցուցակ 29ա, թղթապանակ N 3, վավերագիր N. 133-149: Տես նաև **Հովհաննես Ինճիկյան**, Օսմանյան կայսրության անկումը. սոցիալ-տնտեսական ակնարկ, Եր., 1984, էջ 301:

¹⁷ **Աետն Վարդան**, Հայկական տասնհինգը եւ հայերու լիեայ գոյիերը, Պէրոպ, 1970, էջ 94-100: Տես նաև **Արիս Տ. Կ. Գալֆաեան**, Չօմախու, Նիւ եորք, 1930, էջ 110-143:

¹⁸ **Արշակ Ալպօյանեան**, Պատմութիւն Կեսարիոյ Հայոց, ք. հ., Գանիւրէ, 1937, էջ 1440:

¹⁹ Uğur Ümit Üngör and Mehmet Polatel, Confiscation and Distruction, Continuum International Publishing Group, London, 2011, p. 167:

²⁰ **Հայկազն Գ. Ղազարեան**, Յեղասպան թուրքը, Բէյրութ, 1968, էջ 238-239:

թյունը, որը շատերի դարավոր քրտինքի արդյունքն ու խնայողությունն էր, կողոպտվեց և յուրացվեց²¹:

Գերմանացի պետական և քաղաքական գործիչ Գուստավ Շթրեգեմանը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ճամփորդել է Բալկանյան երկրներում և Օսմանյան կայսրությունում: Նա ռազմական նախարար էնվերի հետ 1916 թվականի հունվարի 26-ին կայացած հանդիպման մասին գրառում է թողել ճանապարհորդական իր օրագրության մեջ, ուր ասվում է, թե էնվերը նրան տեղեկացրել է, որ արդեն մեկից մինչև մեկ ու կես միլիոն հայ է սպանված: Նա Գուստավ Շթրեգեմանին տեղեկացրել է նաև, որ իշխանությունները բռնագրավել են 800.000-ից 1.000.000 հայերի ունեցվածքը²²:

Երիտթուրքական իշխանությունների և երկրի բնակչություն մեծ մասի կողմից պատերազմի ողջ ընթացքում շարունակվեց հայերի ունեցվածքի կողոպուտն ու յուրացումը:

1918 թվականին, Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտին, Թուրքիան, որպես Գերմանիայի դաշնակից, պարտվեց և հոկտեմբերի 30-ին Լեմոս կղզու Մուդրուս նավահանգստում խարխալ գցած անգլիական «Ագամեմոն» հաժանավի վրա ստորագրեց զինադադարի պայմանագիրը: Պայմանագրի առանձին կետում նշված էր, որ բոլոր ազգային փոքրամասնությունները, որոնք պատերազմի ընթացքում տեղահանվել են կայսրության տարբեր շրջաններ, այժմ պատերազմի ավարտին, իրավունք են ստանում վերադառնալ իրենց նախկին բնակավայրերը: 1915 թվականի եղեռնը վերապրած և չորս տարվա տառապալից տարագրությունից հետո հայերը Սիրայի անապատներից և կայսրության տարբեր անկյուններում ժամանակավոր բնակություն հաստատած վայրերից Բեռլին-Բադդադ երկաթգծով վերադառնում էին իրենց բնակավայրերը: Այստեղ նրանք հանդիպում էին մեծ դժվարությունների, քանզի տեղերում գտնում էին կողոպտված ու թալանված տներ և կալվածքներ: Հսկայական թվով թուրք մուհաճիբներ (գաղթականներ, վերաբնակներ) Բաթումից և Արևմտյան Թրակիայից վերաբնակվել և հաստատվել էին հայերին պատկանող տներում ու կալվածքներում²³:

Օսմանյան խորհրդարանի 1918 թվականի նոյեմբերի 4-ի նիստը «Լքյալ գույքերի մասին» օրենքը ճանաչեց ոչ սահմանադրական և իրավական առումով անվավեր²⁴: Սուլթան Մեհմեդ VI-ի կառավարման նորանշանակ վարչակազմի նախագահ Ահմեդ Իզզեթ փաշայի 1918 թվականի նոյեմբերի 1-ի

²¹ Հայկազն Գ. Ղազարեան, Ցեղասպան... , էջ 226:

²² Wpolfgang G. Schwanitz: Immer guter Laune: Gutmann und die Deutsche Orentbank, Leipzig, 2007, S. 61-67.

²³ Զոհրաբ Ղասաբյան, Նիկոմիդիայի և Արևելյան Թրակիայի հայաթափումը, Եր., 1998 թ., էջ 5:

²⁴ Վահագն Տատրյան, Հայոց ցեղասպանությունը բուրժուական պաշտոնական փաստաթղթերում, Եր., 2002, էջ 18:

հրամանագրով նախատեսվում էր հայերից բռնագրավված հողերի և գույքերի վերադարձը իրենց օրինական տերերին՝ նրանց վերադարձի և պահանջ ներկայացնելու դեպքում²⁵:

Հակառակ այս հրամանի՝ թուրքական իշխանությունների կողմից ընդունվում էին հավելյալ որոշումներ և կարգադրություններ՝ հայերի ունեցվածքը ետ չվերադարձնելու մասին: Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» օրաթերթի 1919 թվականի փետրվարի 25-ի խմբագրականը տեղեկացնում էր, որ Ներքին գործոց նախարարությունը վերոհիշյալ հրամանին հավելել էր մի կարգադրություն, ըստ որի տարագիրներն իրենց կալվածքներն ամիջապես կարող էին ետ ստանալ, եթե անձնապես ներկայանան, իսկ սպանվածների, կոտորվածների և մեռածների կալվածքները չէին կարող հանձնվել նրանց մերձավոր և հեռավոր ազգականներին²⁶:

Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ» օրաթերթը 1919 թվականի հունիսի 11-ի իր հրապարակման մեջ տեղեկացնում էր, որ Ներքին գործոց նախարարության ընդունած նոր որոշման համաձայն, որը հաստատվել էր Պետական խորհրդի կողմից, մահացածների ժառանգները իրենց բնակավայրից ազգականի մահվան մասին վկայական ներկայացնելով, կարող էին ստանալ իրենց ժառանգությունը: Իշխանությունները քաջ գիտակցում էին, որ հայերը չեն կարող տարագրության ճանապարհին սպանված իրենց ազգականների մահվան վկայականը ձեռք բերել և տեր դառնալ իրենց ժառանգական իրավունքին²⁷: Այսպես, երկրով մեկ սահմանափակվում էին հայերի ժառանգական իրավունքները:

Անգլիացի ծովակալ Քալթոբիլը գիվանագետ Քերզոնին 1919 թվականի հուլիսի 30-ին Կ. Պոլսից գրած իր նամակում սևծովյան նահանգներում տիրող իրավիճակը ներկայացնելիս նշում էր, որ այս տարածաշրջանում հայերի տեղահանությունը և կոտորածները կիրառվել էին հիմնովին, այդ պատճառով գործնականում հայերից վերապրող չի հայտնվում, որպեսզի պահանջի ունեցվածքի փոխհատուցումը, իսկ տարագրություններից սակավաթիվ վերադարձողները մտահոգված են, որ իրենց պահանջները կարող են գրգռիչ ազդեցություն ունենալ և նրանք ավելի շատ վնաս կկրեն, քան օգուտ կստանան²⁸: Նույն պատկերն էր նաև երկրի տարբեր շրջաններում, քանզի արևմտահայության մեծագույն մասը բնաջնջված էր արդեն:

Իզմիթ և Պարտիզակ իրենց տները վերադարձած հայությունը գտնվում էր ահ ու սարսափի մեջ, քանզի հայերի տներին, այգիներին, հարստությունը,

²⁵ Անուշ Ռ. Հովհաննիսյան, Քեմալ Աթաթուրք և հայերի ունեզրկման գործընթացը. - «ՎԷՄ», 2011, թիվ 1, էջ 172:

²⁶ Տարագիրներում կալուածները. - «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1919, 25 փետրվարի:

²⁷ Տարագրութեան միջ մեռնողներու ժառանգական խնդիրները. - «Ճակատամարտ», 1919, 11 հունիսի:

²⁸ Զոն Կիրակոսյան, Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), Եր., 1972, էջ 541-543:

աղջիկներին, կանանց և որբերին տիրացած թուրք վերաբնակները ոտքից մինչև գլուխ զինված՝ սպառնում են հայերին և չեն պատրաստվում տերերին հանձնել իրենց ավարը: Տեղի իշխանավորները, անտեսելով վերաբնակների այդ պահվածքը, քաջալերում են նրանց գործողությունները²⁹:

Ադանա վերադարձած հայերը փորձում էին ետ ստանալ իրենց տները, որոնք մասամբ այրված են կամ ավերված: Նրանցից շատերը հրաժարվում էին իրենց կալվածքներից, քանզի չէին կամենում առնչություն ունենալ թուրքական դատարանների հետ՝ այն համարելով անօգուտ ձեռնարկ: Հետզհետե Ադանա վերադարձող հայերը խռովում էին թուրքերի հանգիստը, որոնք զինված՝ տևական խուճապ էին ստեղծում անգեն հայություն մեջ: Թուրքերի խոսակցության հիմնական նյութը հետևյալն էր. «Թող ֆրանսիացիները գնան, մենք գիտենք, թե ինչ կանենք հայերին: Կամ հայերը, կամ մենք: Միասին չենք կարող ապրել»³⁰:

Յոզղատից Կ. Պոլսո Հայոց պատրիարքությունը տեղեկացնում էին, որ, հակառակ հայերի բազմաթիվ դիմումների, տեղի իշխանությունները չեն վճարում այն գումարները, որոնք գոյացել էին հայ տարագիրների գույքերի վաճառքից: Լքյալ գույքերի հանձնաժողովները չէին ուզում ճանաչել նրանց իրավունքները³¹:

Թուրքական «Ալեմտար» թերթը 1919 թվականի հունվարյան համարներից մեկում, անդրադառնալով հայերի ունեզրկածի բռնագրավման բազմաթիվ դեպքերից մեկին, գրել էր, որ պրուսացի Ալթըբարմաքյան գերդաստանը ունեցել է արդիական սարքավորումներով հագեցած ալյուրի գործարան: Ալթըբարմաքյաններին տարագրելուց հետո այդ գործարանը Թալեաթի հրամանով հանձնվել էր տեղի ոստիկանության պաշտոնյա Պահրի էֆենդիին: Նա իր եղբոր հետ շահագործելով գործարանը՝ մեծ կարողության տեր էր դարձել: Եվ հիմա, կեղծ փաստաթղթերով, եղբայրները վերջնականապես տիրացել են Ալթըբարմաքյանների գործարանին³²:

Հակառակ հայերի բռնագրավված գույքերը վերադարձնելու և հատուցման հարցը լուծելու թուրքական իշխանությունների խոստումներին՝ հայերի ունեզրկման գործընթացը շարունակվում էր: Տարբեր գավառներից Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքություն հասնող տեղեկությունների համաձայն՝ հայերի վաճառված գույքի փոխհատուցումը չէր իրականացվում³³:

²⁹ Ջարդի ուրականը վերադարձող հայերու գլխին. զգայացունց յայտաբարութիւններ. - «Ժողովուրդի ձայնը», Կ. Պոլիս, 1918, 14-27 նոյեմբերի:

³⁰ Վերջին լուրեր Ատանայէն: Յարաբերութիւնները Հայերու եւ Թուրքերու միջեւ. - «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1919, 14 մարտի:

³¹ Թուրքական արդար վարչութիւնը. - «Կոչնակ Հայաստանի», Նյու Յորք, 20 դեկտեմբերի, 1919, թիվ 51:

³² Ինչպէս հարստացան. - «Վերջին լուր», 1919, 9 հունվարի:

³³ Հայոց գոյները. - «Վերջին լուր», 1919, Կ. Պոլիս, 29 օգոստոսի:

Զինադադարից հետո իրենց տները վերադարձող տեղահանված հայերի բեկորները ենթարկվում էին թուրքական իշխանությունների հալածանքներին, ֆիզիկական ոչնչացման սպառնալիքներին և շարունակում էին կողոպտվել: Հայերի և հույների վերադարձին և նրանց ունեցվածքը ետ ստանալու փորձերին արգելք լինելու համար կազմվել էր *Kuvva-i Milliye Teşkilatı* (Ազգային ուժերի միություն) կոչված կազմակերպությունը³⁴: Թուրքերը հավաքագրել էին արևելյան վեց վիլայեթների քրդերին՝ տարագրվածների վերադարձը խափանելու համար³⁵:

Սվազում Իտալիայի առաքելության պատվիրակ Վիլլարին՝ Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի բարձրագույն կոմիսար Մայսոպային Սվազից 1919 թվականի նոյեմբերի 15-ի գեկուցագրում հայտնում էր. «Ամերիկյան առաքելության տարբեր ներկայացուցիչներ ինձ ասացին, որ չափազանց տխուր նորություններ են ստացել հարբերդի շրջանից, որտեղ քրդերը սկսել են հայերի դեմ իրականացվող բռնությունները, թալանը և կանանց առևանգումները»³⁶:

1919 թվականի օգոստոսին թուրքական «Վաքըթ» թերթի խմբագրի հետ գրույցի ժամանակ Կ.Պոլսո Հայոց պատրիարք Զավեն Տեր-Եղիայանը տեղեկացրել էր, որ հայ տարագիրների կալվածքները և գույքերը շարունակում են բռնագրավվել ու վաճառվել, և հայերը չեն կարողանում ետ ստանալ իրենց ունեցվածքը³⁷:

1919 թվականի նոյեմբերի 15-ի Սեբաստիայում Իտալիայի առաքելության պատվիրակ Վիլլարին Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի բարձրագույն կոմիսար Մայսոպային գրած գեկուցագրում հայտնում էր. «Կառավարությունը այս տարի խոստացել էր, որ հայկական շրջաններում հայերից բռնագրավված ողջ գույքը կվերադարձնի իրենց տերերին, սակայն այժմ, բացառությամբ մի քանի դեպքերի, այդ խոստումը չի կատարվել»³⁸:

Մինչև տեղահանությունը Պրուսայում և շրջակայքում գոյություն ուներ 50 մետաքսի արտադրություն, որոնցից 40-ը պատկանում էր հայերին: Զինադադարից հետո հայերը կարողացան տեր դառնալ այդ արտադրություններից միայն երեքին և գործարկել դրանք³⁹:

³⁴ Արմեն Քիմենեան, Թուրքերուն՝ Թուրքիան թրֆացնելու ֆաղաֆականութիւնը, ermeni.hayem.org/ermenice/konfmak_uni.htm:

³⁵ Վիլինելմ Բաուս, Թուրքիան և նրա ֆրիստոնյա փոֆրամասնությունները. Անցյալը-Ցեղասպանությունները-Ներկան: Նվիրված ԵՄ-ի ընդարձակման բանավեճին, Եր., 2010, էջ 142:

³⁶ Արամայիս Բաբյան, Իտալիայի Արտաֆին գործերի նախարարության պատմական դիվանագիտական արխիվի վավերագրերը Հայկական հարցի մասին 1913-1923թթ., բ. հ., Եր., 2010, էջ 74:

³⁷ «Վաքթ»-ի խմբագրին: Տարբերու համերաշխութեան խնդիրը. - «Վերջին լուս», 1919, 17 սեպտեմբերի:

³⁸ Արամայիս Բաբյան, Իտալիայի Արտաֆին..., էջ 73:

³⁹ Կացոսիւնը Պրուսայի մէջ. - «Կոչմակ Հայաստանի», Նիւ Եորք, 16 հոկտեմբերի 1920, N 42:

Կաբիե կոչված բնակավայրում հայերի ողջ ունեցվածքը՝ տները, դաշտերը, գյուղատնտեսական գործիքները և այլն տրվեցին մահմեդական գաղթականներին: Արհավիրքը վերապրած այն փոքրամասն հայերին, որոնք վերադարձան իրենց տները, թուրքերը թույլ չտվեցին մոտենալ անգամ իրենց բնակավայրին և վտարեցին նրանց⁴⁰:

Կիլիկիայի Այաս գյուղում կանոնավոր կերպով վերադարձրել էին հայերի ունեցվածքը: Սակայն հայերի հայտնի դահիճներից մեկը՝ Կարա Հասանը, հիսուն ավագակների հետ մտնելով գյուղ, բնաջնջեց տեղի ողջ հայությունը⁴¹:

1920 թվականի օգոստոսի 10-ին ստորագրվեց Սևրի հաշտության պայմանագիրը, որն անօրինական ճանաչեց 1915 թվականի օսմանյան կառավարության կողմից ընդունված «Լքյալ գույքերի մասին» օրենքը: Սևրի հաշտության պայմանագրի 114-րդ հոդվածը վերաբերում էր հայերի լքյալ գույքերին⁴²: Գաշնակից պետությունների ճնշման տակ, Թուրքիայի սուլթանական կառավարությունը 1920 թվականի հունվարի 8-ի որոշումով անվավեր համարեց «Լքյալ գույքերի մասին» օրենքի գործադրությունը և ընդունեց որոշումներ, ըստ որոնց, 1915 թվականի սեպտեմբերի 26-ի օրենքով և 1915 թվականի նոյեմբերի 8-ի կանոնադրությամբ՝ պետք էր տեղահանված անձանց Պետական գանձի և Վաքրֆների անուններով արձանագրված գույքերը, նախ, անմիջապես վերադարձնել սեփականատերերին, ապա նրանց անուններով արձանագրություն կատարել, ուղևորության պաշտոնագրով և անցագրերով մեկնողների գույքերը լքյալ չհամարել, ժառանգորդ շունեցողների և մահացածների գույքերի արժեքը հանձնել համայնքի կրոնապետերին՝ որբերին և աղքատներին բաժանելու համար: Այդ որոշումների համաձայն, աճուրդով վաճառված գույքերը, եթե արժեքագրված են, պետք էր պետության կողմից վնասը հատուցել, սովորով էտ վճարել այն գումարները, որոնք գանձնվել են լքյալ գույքերի հանձնաժողովի կողմից: Սույն որոշման շատ հոդվածներում նշվում է, որ տեղահանվածների գույքերը ապաստանականացված են⁴³:

Ֆինանսների նախարարության լքյալ գույքերի հանձնաժողովի տնօրեն Շեքիպ բեյի նախագահությամբ կազմվեց հանձնաժողով, որը պետք է զբաղվեր հայերի կրած վնասի հատուցման հարցերով: Գավառներում կազմված լքյալ գույքի հանձնաժողովներին հանձնարարված էր մանրամասն քննել հայերի ներկայացրած յուրաքանչյուր դիմում: Այնուհետև, դրանք պետք է քննվեին նաև Կ. Պոլսում ստեղծված կենտրոնական հանձնաժողովում և հատուցում տրվեր⁴⁴:

⁴⁰ Uğur Ümit Üngör and Mehmet Polatel, Confiscation and Destruction..., p. 145-146.

⁴¹ Նույն տեղում, p. 124:

⁴² **Շավարշ Թորիկեան**, Հայկական հարցը և միջազգային օրէնքը, Պէրոպ, 1967, էջ 155-158:

⁴³ **Nezhat Onaran**, EMVAL-İ METRÜKE OLAYI..., s. 153-157.

⁴⁴ Կառավարութիւնը պիտի հատուցանէ Հայոց կրած վնասները. - «Կոչնակ Հայաստանի», Նիւ Եորք, 24 հուլիսի 1920, N. 30:

Սակայն թուրք իշխանութիւնները շարունակում էին ամեն ինչ անել հայերի ունեցվածքի վերադարձը խափանելու համար: Կառավարութեան 1920 թվականի հունվարի 8-ի որոշման համաձայն այն գույքերը, որոնք օգտագործվել են հասարակական նպատակների համար, չեն վերադարձվելու տերերին⁴⁵: Այսպիսով, համաձայն այդ որոշման, հայերին պատկանող հսկայական թվով շենքեր չվերադարձվեցին իրենց տերերին:

1919 թվականին սկսվեց Մուստաֆա Քեմալի վերելքը, որն ավելի ուշ պատմութիւն մտավ «Աթաթուրք» («թուրքերի հայր») անվամբ: Մուստաֆա Քեմալը Անատոլիայում իր շուրջը համախմբեց ազգայնամտական ընդդիմութեանը: Երբ բրիտանացիները, ֆրանսիացիները, իտալացիներն ու հունները գրավեցին Անատոլիայի մեծ մասը, 1919 թվականի մայիսի 19-ին նա ապստամբութեան կոչ արեց: Մուստաֆա Քեմալի գլխավորած ազգային շարժումը գնալով ավելի թուլացրեց Կ.Պոլսի սուլթանական կառավարութեան ազդեցութիւնը: Էրզրումի և Սվազի ազգայնականների համագումարներում (1919 թվականի հուլիսի 23-ից մինչև օգոստոսի 7-ը և 1919 թվականի սեպտեմբերի 4-11-ը) Քեմալը Անկարայում ձևավորեց նոր կառավարութիւն և այնպիսի մի խորհրդարան, որը 1920 թվականի ապրիլին նրան ընտրեց նախագահ: Այսպիսով, ստեղծվեցին երկու կառավարութիւններ, մեկը՝ Կ.Պոլսում դաշակիցների հսկողութեան տակ, մյուսը՝ ազգայնական, որը համախմբված էր Մուստաֆա Քեմալ փաշայի շուրջ⁴⁶:

Քեմալականները փորձում էին խոչընդոտել պատերազմից հետո հայրենիք վերադառնալ և սեփական ունեցվածքին տեր կանգնել ցանկացող հայերին: 1920 թվականի ապրիլի 23-ին իր աշխատանքները սկսեց Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը, որի ընդունած առաջին փաստաթղթերից էր Թուրքիայի տարածքում հայերի տեղաշարժը և նրանց հայրենիք վերադարձն արգելելու որոշումը⁴⁷:

Մուստաֆա Քեմալը երկրի ընդհանուր հրամանատար հռչակվելուց երկու օր անց, 1921 թվականի օգոստոսի 8-ին, *Tekalif-i Milliye* (Ազգային տուրք) կոչված հրամանագրի 6-րդ կետով երկրից հեռացածների պետական գանձանակին փոխանցած գույքերը բռնագրավեց: Այդ գումարից օգտագործվեց բանակի կարիքների և զինվորականների ու պաշտոնյաների աշխատավարձերը բարձրացնելու նպատակով⁴⁸:

Ազգայնական շարժումն իր ծրագիրը մշակել և հաստատել էր էրզրումի և Սվազի համաժողովներում: Էրզրումի համաժողովի ընդունած որոշումների

⁴⁵ Uğur Ümit Üngör and Mehmet Polatel, *Confiscation and Destruction...*, p. 49:

⁴⁶ Վիլհելմ Բառն, Թուրքիան և նրա քրիստոնյա փոքրամասնությունները..., էջ 136:

⁴⁷ Անուշ Ռ. Հովհաննիսյան, Քեմալ Աթաթուրքը և հայերի ունեզրկման գործընթացը. - «Վիմ», 2011, էջ 176-180:

⁴⁸ Արմեն Քիմենան, Թուրքերում՝ Թուրքիան... ermeni.hayem.org/ermenice/konfmak.uni.htm:

երկրորդ հողվածում ասվում էր հետևյալը. «Մենք ամբողջությամբ ճանաչում և հարգում ենք քրիստոնյա տարրերի կողմից ձեռք բերված իրավունքները, որոնց հետ մեկտեղ մենք ապրել ենք մեր հայրենի հողում, իրավունքներ, որոնք արդեն հաստատվել են Օսմանյան կայսրության օրենքներով: Այդ տարրերին պատկանող անձանց ունեցվածքը, պատիվն ու կյանքը ներկայումս կատարյալ անվտանգության մեջ են՝ համաձայն մեր կրոնի հիմունքների և մեր ավանդույթների: Համաժողովն իր սեփական համզմունքով մեկ անգամ ևս հաստատում է այդ սկզբունքի գործունեությունը»⁴⁹:

Մինչ համաժողովում քրիստոնյաների վիճակը ներկայացվում էր կատարյալ անվտանգության մեջ, վերապրած հայությունը կրկին հայտնվել էր բնաջնջման սպառնալիքի տակ և նրա ունեցվածքը կողոպտվում էր երկրով մեկ: Անգլիացի ծովակալ Քալթոբի վկայությամբ, ազգայնական շարժման շրջանում երկրում նոր թափ էին ստացել օրինազանցությունն ու ավազակությունը⁵⁰:

Ազգայնական շարժման շրջանում Թուրքիայի ողջ տարածքում շարունակվեց արևմտահայության բեկորների հալածանքի, ոչնչացման և նրանց ունեցվածքի կողոպտուտի քաղաքականությունը: Երիտթուրքերի գործելակերպն ամբողջապես փոխանցվել էր ազգայնականներին⁵¹: Հայերի տների խուզարկությունները, նրանց ունեցվածքի բռնագրավումը սովորական երևույթ էին⁵²:

Կ. Պոլսին մերձակա Նոր-Գյուղ և Օրթագյուղ գյուղերից հայերը, չվստահելով ցամաքային ճանապարհներին, այլուր և ցորեն բերելու համար ճանապարհ էին ընկել ծովով: Թուրքերը թալանեցին նավերում եղած ողջ պարենը և հայերին ենթարկեցին խոշտանգումների: Ավազակները գողացել էին նաև Նոր-Գյուղի հայերի ձիերը, թալանել դաշտում աշխատող երիտասարդներին: Յալովայի ճանապարհին կողոպտվել էին մի խումբ հայեր: Հաճախակի էին դարձել գյուղերի վրա ավազակային հարձակումները: Հայերը չէին համարձակվում դուրս գալ իրենց տներից⁵³: Այս ամենը կատարվում էր Կ. Պոլսի մերձակայքում: Եվ որքան հեռու մայրաքաղաքից, այնքան ավելի երկյուղալի վիճակ էր հայերի համար: Երիտթուրքերի գործելակերպն իշխում էր ամենուրեք. սպառնալիքը, ձեռք, հալածանքը, կողոպուտը, սպանությունները հաջորդում էին իրար⁵⁴:

Մարզվանում 1919 թվականի առաջին ամիսներին տիրում է անօրինակ մի սարսափ, որը նման էր 1915 թվականի արհավիրքներին: Բոլոր թուրքերի

⁴⁹ Սուբեն Սահակյան, Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1922 թթ., Եր., 1970, էջ 42-44:

⁵⁰ Զոն Կիրակոսյան, Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության..., 1972, էջ 542:

⁵¹ Զոն Կիրակոսյան, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, (19-րդ դարի 90-ական թթ. - 1914), Բ. գիրք, Եր., 1983, էջ 243:

⁵² Կեսեմը Մարդինի մէջ. - «Ժողովուրդի ձայնը», Կ. Պոլիս, 1921, 7-20 հոկտեմբերի:

⁵³ Ապահովութիւն չկայ Պոլսոյ էջին տակ իսկ. - «Ճակատամարտ», 1919, 29 հունվարի:

⁵⁴ Զգոյշ եւ արթուն. - «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1919, 12 փետրվարի:

բերանից հնչող խոսքը հետևյալն է. «Տարագրել, մորթել, քերթել, թալանել»: Պատճառը Մուստաֆա Քեմալի առաջնորդած ազգայնական շարժման հաջող ընթացքն էր, քանզի բոլոր նահանգներն ու գավառները միացել էին ազգայնականներին: Հայերին և հույներին մեկ թիզ հող չտալու համար նրանք պատրաստ էին նրանց արյան վերջին կաթիլը թափել: Լեռներում պտտվող ավազակախմբերը ղեկավարվում էին Մուստաֆա Քեմալի կողմից: Քաղաքից անգլիական 300 զինվորների մեկնումից հետո բոլորովին անապահով վիճակ էր ստեղծվել հայերի համար: Մարզվանի հայերը, սարսափի մատնված, գրեթե ողջ ունեցվածքը շուկա էին հանել և վաճառում էին, որպեսզի մեկնեն: Պատկերը հիշեցնում էր 1915 թվականի դեպքերը, միայն այն տարբերությունը, որ այս անգամ ժողովուրդն ինքնաբերաբար անում է այն, ինչը որ տեղահանության ընթացքում կառավարությունը կատարել էր բռնի ուժով: Ամեն ոք շտապով վաճառում էր այն, ինչ ուներ և աշխատում օր առաջ հեռանալ: Հայերի տեղահանության և կոտորածների պատասխանատու երիտթուրքական ոճրագործները, ովքեր ձերբակալվել էին կառավարության կողմից, չորս ամիս բանտում մնալուց հետո ազատ արձակվեցին և համարձակ շրջում էին քաղաքի փողոցներով: Կյանքի անապահովությունը, ավազակային հարձակումները, կողոպուտները, տիրող մղձավանջային վիճակը ստիպում էին հայերին թողնել իրենց հայրենի տունը և գաղթել օտար ափեր⁵⁵:

1922 թվականի սեպտեմբերի առաջին օրերին Մուստանիայից գաղթող հայերը չորս շոգենավով Կ. Պոլիս հասան: Ազգային իշխանությունները նրանց դիմավորելու նպատակով դիմեցին նավամատուց, սակայն ոստիկաններն անցել էին գործի: Հայ գաղթականների գույքերը խուզարկվում էին որպես կողոպուտված գույքեր և բռնագրավվում: Ոստիկաններին հրահանգված էր հայ ունևորներին, որպես ջարդարարներ՝ ձերբակալել: Ձերբակալվածներին ազատելու և Կ. Պոլիս գաղթականների մուտքի արտոնությունը ստանալու համար Կ. Պոլսո Հայոց պատրիարքությունը տարբեր ատյաններին դիմումներ ուղղեց, սակայն՝ ապարդյուն⁵⁶:

Անկարայում գինված ավազակային խմբավորումների թիվն անընհատ ավելանում էր: Դրանք գինվում էին կառավարությանը պատկանող գինամթերքով, քանզի գինանոցները գտնվում էին թույլ հսկողության տակ, ուստի պետական զենքերը թալանվում և տեղափոխվում էին երկրի արևելյան նահանգներ⁵⁷: Յալովայում և շրջակայքում գինյալ ավազակախմբերը հայկական գյուղեր մտնելով մեծ փրկագին էին պահանջում բնակիչներից: Այս շրջանում ավարառու-

⁵⁵ Թղթակից, Նամակ Մարզոսանկն. - «Կոչնակ Հայաստանի», Նիւ Եոբ, 10 հունվարի, 1920, N. 2:

⁵⁶ Նոր դժբախտություն. - «Վերջին լուր», Կ. Պոլիս, 1922, 7 սեպտեմբերի:

⁵⁷ Հրոսակախումբ ամեն կողմ. - «Ճակատամարտ», 1919, 9 օգոստոսի:

թյուններն ու գողությունը սովորական երևույթներ էին⁵⁸: Պրուսա քաղաքի շրջակա գյուղերը գտնվում էին անապահով վիճակում: Ավազակախմբերի տևական հարձակումների և կողոպուտի պատճառով հայերը չէին կարողանում մի գյուղից մյուսը գնալ⁵⁹: Ադաբազարում և շրջակայքում անարգել գործում էին հրոսակախմբեր, որոնք հարձակվում և կողոպտում էին տեղի հայությունը⁶⁰: Տրապիզոնում և Կիրասոնում հույն և հայ մեծահարուստները թուրքերի կողմից կողոպտվել և սպանվել էին: Տրապիզոնում տիրող սարսափելի մթնոլորտը ստիպում էր հայերին փախչել քաղաքից, սակայն հայերին արգելված է քաղաքից դուրս գալ⁶¹:

4. Պոլսի «Նոր լուր» օրաթերթը 1922-ի իր հուլիսի 5-ի համարում տեղեկացնում էր. «Ազանայէն կը գրէն թէ հրահանգ տրուած է պանքաներուն՝ բացակայ քրիստոնեաներուն կամ քաղաքական պատճառով հեռացած անձերուն ինչքերն ալ չշանձնել ունէ փոխանորդի մը: Անոնք կը դրուին կառավարական գրաման տակ»⁶²:

Անատոլիայի ներքին գավառներում քեմալական իշխանությունները պաշտոնյաներին հրահանգել էին, որպեսզի գրավեն կալվածքները և հողատարածություններն այն վանքերի, որոնք քանդված էին: Այս կալվածքների հասույթները պետք է գանձվեին էվքենաֆի (Աստվածահաճո հաստատություն- Ա. Ա.) կողմից, որպես անտերունչ: Եվ քանի որ հայաբնակ բոլոր գավառների վանքերն ու եկեղեցիները քանդված էին, անմիջապես հասկանալի է այս կարգադրությունն իմաստը⁶³:

Մուստաֆա Քեմալի հրամանով Անատոլիայում ձերբակալվել էին բոլոր հայ ու հույն հարուստները: Նրանց ազատ արձակման համար Մուստաֆա Քեմալը մեծ գումարներ էր պահանջել, որոնք պիտի հատկացվեին էնկյուրի-Սվազ երկաթուղու շինարարությանը⁶⁴:

Յոզղատում թուրք ազգայնականներն ամբողջապես կողոպտեցին քաղաքի շուկան: Տեղի հայերը, որոնք նոր էին սկսել առևտրով զբաղվել, կրկին կորցրեցին իրենց ողջ ունեցվածքը⁶⁵: Գնդացիներով և թնդանոթներով զինված քեմալականները, 1920 թվականի օգոստոսի 19-ին, մտնելով Ջերահ հայկական

⁵⁸ Սարսափը Յալովայի մէջ. - Աւազակները գործ վրայ են. - «Ճակատամարտ», 1919, 11 փետրվարի:

⁵⁹ Սարգիս Սարունի, Գիւղէ գիւղ գնալն անհնար է. - «Ճակատամարտ», 1919, 18 փետրվարի:

⁶⁰ Թուրք հրոսակախմբերը կը գործեն. - «Ճակատամարտ», 1919, 30 հունվարի:

⁶¹ Հայերուն և Յոյներուն վիճակը Տրապիզոնի մէջ. - Սարսափ և կողոպուտ. - «Կոչնակ Հայաստանի», Նիւ Եորք, 1920, N. 41:

⁶² «Վերջին լուր», Կ. Պոլիս, 1922, 5 հուլիսի:

⁶³ Վաններն ու կալուածները Անատոլիոյ մէջ. - «Ճակատամարտ», 1922, 14 մայիսի:

⁶⁴ Բազմաթիւ հայ եւ յոյն հարուստներու ձերբակալութիւնը Անատոլիոյ մէջ. - «Հայաստանի կոչնակ», Նիւ Եորք, 1921, N. 3:

⁶⁵ «Հայաստանի Կոչնակ», Նիւ Եորք, 1920, N. 35:

գյուղը, պահանջել էին 80.000 ոսկի տուրք և հայ երիտասարդների զինվորագրում քեմալական բանակին: Իրենց պահանջները չկատարելու դեպքում քեմալականները սպառնում էին կործանել գյուղը: Երկու պարագայում էլ հայերի ֆիզիկական գոյությանը վտանգ էր սպառնում⁶⁶: Թուրք ազգայնականներն ամբողջովին քանդեցին Իզնիկ Մերջան շրջանի հայկական գյուղերը: Նրանք թալանի համար շարունակում էին հարձակվել հայկական գյուղերի վրա⁶⁷:

Գավառից Կ. Պոլիս հասնող լուրերի համաձայն, քեմալականները հարձակվում էին հայկական գյուղերի վրա և կատարում բազում անօրինություններ՝ թալան, ավեր և կոտորած⁶⁸: Ավազակային հարձակումները հայկական բնակավայրերի վրա և հայերի ունեցվածքի կողպուտը տեղի էին ունենում ողջ երկրով մեկ:

Գոյություն ունեին նաև կողոպուտի պաշտոնական ձևեր՝ հարկերի ու տուրքերի տեսքով: Կառավարությունը Սեբաստիայի հայերից ստիպողաբար տուրք էր պահանջում, և դա այն պարագայում, երբ հայերը գտնվում էին թշվառ վիճակում և չէին կարողանում իրենց օրվա հացը հոգալ: Այն տարագիրները, ովքեր ավերակ վիճակում գտան իրենց տները, ստիպված եղան պատասպարվել չվերադարձած իրենց հայրենակիցների տներում: Իշխանությունները նրանց կրած վնասի հատուցման փոխարեն ստիպում էին վարձ վճարել այդ տներում բնակվելու համար⁶⁹:

Քեմալական կառավարությունը գավառներում, մասնավորապես, հայերից և հույներից սկսել էր պատերազմի շահատուրք անունը կրող 10-ից մինչև 2000-3000 ոսկուն համարժեք գումար գանձել: Եվ այս տուրքը պահանջվում էր ամենայն խստությամբ⁷⁰:

Գավառային իշխանությունները տարագրությունից իրենց տները վերադարձած հայերից սկսել էին գանձել տասնորդի տուրքը, և դա այն պարագայում, երբ նրանք գրկված էին իրենց տներից, աշխատանքից և գոյության միջոցներից: Թուրքական կառավարությունը և նրան օժանդակող մանր ու մեծ հանրային հաստատությունները ամեն ջանք գործադրում էին հայկական գավառներում տեղավորելու թուրք վերաբնակներին, կազմակերպելու նրանց պարենավորումն ու ամեն կարգի խնամքը և հայերից գանձած տասնորդի տուրքից գոյացած գումարները տրամադրելու նրանց⁷¹:

Իշխանությունները, նպատակաուղղված, հայերին գրկում էին գոյության միջոցներից և նրանց մղում տեղահանվելու, հեռանալու երկրից: Անատոլիայի

⁶⁶ Միլիիների Իյնեգիլի մէջ. - «Յառաջ», Եր., 18 սեպտեմբերի 1920, N. 202:

⁶⁷ Միլիիները Բանդուս են հայ գիւղերը. - «Յառաջ», Եր., 13 օգոստոսի 1920թ., N. 172:

⁶⁸ Միլիիների գազանութիւնները. - «Յառաջ», Եր., 9 սեպտեմբերի 1920., N. 194:

⁶⁹ Փառափ կացութիւնը. - «Կոչնակ Հայաստանի», Նիւ Եորք, 20 դեկտեմբերի, 1919, N. 51:

⁷⁰ Նոր տուրքեր Անատոլիոյ մէջ. - «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1922, 7 հունիսի:

⁷¹ Վերադարձող տարագիրները և տասնորդի տուրքը. - «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1919, 14 օգոստոսի:

տարբեր բնակավայրերում քեմալական կառավարության կողմից հրամայված էր քրիստոնյաներին կտրականապես արգելել գյուղատնտեսական ապրանքների առևտրով և մանուֆակտուրային արտադրությամբ զբաղվել⁷²:

Անկարայի Ազգային մեծ ժողովի երեսփոխան երիտթուրք Ճենան Ալի բեյը, Այնթափ գաղով, տեղի թուրքերին հորդորել էր տնտեսական բոլոր հայտարարել հայերին: Հայերի դեմ բոլորտը տալիս էր իր արդյունքը, քանի որ հայ մանրավաճառներն ու արհեստավորները, փակելով իրենց տները, ստիպված գաղթում էին Հալեպ: Այն շենքերը, որոնք պատերազմի տարիներին շնչին գներով թուրք կառավարության կողմից վաճառվել էին, իսկ հետագայում անգլիական զինվորական հրամանատարությունը վերագարձել էր տերերին, այժմ կրկին վերագրավվել էին թուրքերի կողմից: Այնթապում արգելված էր հայերի երթևեկը: Թեև մեկնողներին անցագիր էր տրվում, սակայն նրանց բացահայտ ասվում էր, որ արգելված է նրանց վերագարձը: Իսկ նախապես երկրից մեկնողներին կտրականապես արգելված էր երկիր վերադառնալ⁷³:

Կ. Պոլսի թուրքական «Բոսֆոր» օրաթերթը տեղեկացնում էր, որ Մուստաֆա Քեմալի հրամանի համաձայն, Կերասունի քրիստոնյաները տեղահանված են, իսկ նրանց գույքերը՝ բռնագրավված: Քեմալը հրամայել էր Դիարբեքիրի կուսակալին, որ կոտորի այդ շրջանի բոլոր քրիստոնյաներին: Կուսակալը հրամանը իրականացնելուց հետո կողոպտել էր նրանց ունեցվածքը և կրակի տվել տները⁷⁴:

Երկրի ներքին գավառներում ընդհանուր սարսափ էր տիրում: Երևելի հայերի տները տևականորեն խուզրակվում էին և կողոպտվում, այդ պատճառով շատ հայեր Ամերիկա մեկնելու համար դուրս են գալիս իրենց բնակավայրերից: Իշխանությունները արգելքներ էին ստեղծում հայերի տեղաշարժի համար: Բանտարկվում էին այն հայերը, ովքեր թուրքի հագուստով փորձում էին փախչել Կ. Պոլիս⁷⁵:

Թուրքական աղբյուրը վկայում է, որ Մուստաֆա Քեմալի ղեկավարած ազգայնական շարժումը ֆինանսավորվել է հայերի ունեցվածքի կողոպուտով հարստացած թուրք կալվածատերերի, առևտրականների, արդյունաբերողների, զինվորականների և հասարակական գործիչների կողմից: Նրանք ֆինանսավորել են բանակից դուրս գործող ավազակախմբերին, որոնք ազգայնական շարժման հիմնական ուժն էին: Այդ ավազակային շարժման ղեկավարներն էին Թոփալ Օսմանը, Դելի Հալիթը, Ռեջեբ Իփսիզը, Դելի Մեսուդը և Յահյա Կապտանը⁷⁶:

⁷² Քրիստոնեաներ Անատոլի մէջ. - «Ճակատամարտ», 1922, 2 մայիսի:

⁷³ Այնթապի հայերը, ժողովուրդի Զայնը-Փամանակ, Կ. Պոլիս, 1922, 20 հուլիսի:

⁷⁴ Նորէն կը շարդէն եւ կը տարագրէն. - «Ճակատամարտ», 1920, 1 սեպտեմբերի:

⁷⁵ Հայերը Թուրքիայի գաւառներում. - «Յառաջ», Եր., 3 սեպտեմբերի 1920թ., N. 180

⁷⁶ Uğur Ümit Üngör and Mehmet Polatel, Confiscation and Distruction..., p. 124.

1921 թվականի հոկտեմբերի 20-ին կնքված Թուրք-Ֆրանսիական պայմանագրին հետևող միացյալ հաղորդագրություններում երաշխավորվում էր Կիլիկիայում գտնվող հայկական ունեցվածքի պաշտպանությունը: Սակայն հայերը Կիլիկիայից ֆրանսիացիների մեկնումից հետո, մտահոգված իրենց անվտանգությունը, հեռացել էին⁷⁷:

Անկարայի մեծ ժողովը «Թշնամու (ֆրանսիացիների) գրաված տարածքների ազատագրումից հետո այս վայրերում մնացած լքյալ գույքերի մասին օրենքի», քննարկումից հետո, 1922 թվականի ապրիլի 20-ին ընդունում է այն, ըստ որի, լքյալ շարժական և անշարժ գույքերը, գյուղատնտեսական ապրանքները և բերքը անցնում են կառավարությունը: Շարժական գույքերի աճուրդով վաճառված գումարը պետք է պահպանվեր ֆինանսների նախարարության գանձանակում: Տերերի վերագործի պարագայում թե գույքերը և թե շահույթը պետք է հանձնվեր նրանց⁷⁸: Այս օրենքի քննարկումների ժամանակ Անկարայի Ազգային մեծ ժողովի Գոնիայի երեսփոխան Օմեր Վեհիբը ընդգիծացել է օրենքի ընդունմանը՝ ասելով, որ այն անձի սեփականության իրավունքին դեմ է, սակայն օրենքն ընդունվել է միաձայն⁷⁹: Անկարայի Ազգային մեծ ժողովի 1922 թվականի ապրիլի 20-ին ընդունած նոր օրենքի նպատակը Կիլիկիայից փախչող հայերի տներին, վաճառատներին, կալվածքներին, կահավորասին օրենքով տիրանալն էր⁸⁰:

Հայերի ունեցվածքի կողոպտան ուղեկցվում էր թուրքերին և քրդերին դրանց բաշխումով: «Իգտամ» թուրքական թերթն իր 1922 թվականի փետրվարի 8-ի հրատարակման մեջ հայտնում էր, որ երկրի արևելյան նահանգների աշիրեթներով զբաղվող հանձնաժողովն իր վերջին նիստի ժամանակ որոշում է կայացրել հայերի լքյալ գույքերը բաժանել քրդերին⁸¹: Կ. Պոլսի «Վերջին լուր» օրաթերթի 1922 թվականի դեկտեմբերի 8-ի լրատվության համաձայն, իշխանությունները որոշում են ընդունել Արևմտյան Անատոլիայի լքյալ գույքերը կարիքավոր թուրք վերաբնակներին հանձնելու մասին: Այդ նպատակով ստեղծվել են հանձնախմբեր, որոնք պետք է զբաղվեն նրանց բնակեցման խնդիրներով⁸²:

1922 թվականի սեպտեմբերի 9-ին քեմալական զորքերը մտան Իզմիր: Նրանք գրավեցին ռազմական նշանակություն ունեցող օբյեկտները, քարափները և քաղաք տանող բոլոր ճանապարհները, որին հաջորդեց Մուստաֆա Քե-

⁷⁷ Շավարշ Թորիկեան, Հայկական հարցը եւ միջազգային օրէնքը, Պէյրոս, 1967, էջ 159:

⁷⁸ Nevzat Onaran, EMVAL-İ METRÜKE OLAYI..., s. 137-138.

⁷⁹ Uğur Ümit Üngör and Mehmet Polatel, Confiscation and Distruction..., p. 50.

⁸⁰ Կիլիկիոյ գաղթականներուն գույքեր կը գրաւուին. - «Ժողովրդի ձայնը-Ժամանակ», 1922, թիվ 4369:

⁸¹ Հայերի գոյքերը Քիւստերուն. - «Ճակատամարտ», 1922, 11 փետրվարի:

⁸² Լեւալ գոյքերի խնդիրը Արևմտեան Անատոլոյի մէջ. - «Վերջին լուր», Կ. Պոլիս, 1922, 8 դեկտեմբերի:

մալի մուտքը քաղաք: Դրանից հետո սկսվեց հայ և հույն խաղաղ բնակչության կոտորածն ու ունեցվածքի թալանը⁸³:

Իզմիրի աղետի մասին 1922 թվականի սեպտեմբերի 20-ին Աթենքի *Christian Science Monitor* լրատվական գործակալությունը հայտնում էր, որ Մուստաֆա Քեմալը Իզմիրը հրդեհելուց առաջ թալանել է տվել քաղաքի պահեստները, խանութները և տները: Նա Անկարա է փոխադրել այդ ավարը, որի արժեքն է 200.000.000 անգլիական ոսկի⁸⁴:

Իզմիրից «Լամարթին» և «Սիրոս» շոգենավերով մեկնող ուղևորները պատմում են, որ թուրքերն իրենց մոլեգնությունն առաջին հերթին թափել են հայկական թաղի վրա: Քաղաքի հրդեհը ծայր է առել այստեղից և ամենասարսափելի բռնությունները կատարվել են հայկական թաղամասում: «*Deli Telegraph*» և «*Chicago Tribune*» թերթերի թղթակիցները վկայում են, որ թուրքերի կողմից հայկական տները և խանութները թալանելուց հետո թաղը կրակի է տրվել⁸⁵:

Թուրքական գրավումից հինգ օր հետո Իզմիրի քրիստոնյաների թաղերը մոխրի վերածվեցին, սակայն անվնաս էին մնացել քաղաքի թուրքական թաղերը⁸⁶:

Էկոնոմիկայի նախարար Հասան Ֆեհմիի «Անատոլու գազեթեսի» պարբերականի 1924 թվականի հունիսի 18-ին հրատարակած հայտարարության համաձայն, Իզմիրում և շրջակայքում մնացել էր հույների 10.678 տուն, 2.173 խանութ, 79 գործատեղի, 2 բաղնիք և 1 հիվանդանոց, իսկ հայկական և հրեական՝ 1.600 տուն, 2.821 խանութ և վաճառատուն, 89 գործատեղի, 2 բաղնիք և 1 հիվանդանոց⁸⁷:

Կ. Պոլսում հրատարակվող թուրքական «Իլերի» պարբերականի խմբագրապետը, Իզմիրի աղետից հետո այստեղ լինելով, իր ընթերցողներին տեղեկացրել է, որ որոշում է ընդունվել Իզմիրից մեկնող հայերի և հույների մնացած ապրանքները ցուցակագրել և փոխանցել բանակին: Իսկ Իզմիրի մաքսատանը կատարված քննության համաձայն, այստեղ 500.000 ոսկու արժողությամբ անտեր ապրանք է գտնվում⁸⁸:

Թուրքական «Վաթան» թերթը 1923 թվականի հուլիսյան համարներում գրում էր, որ մեծ հարստության տիրանալու հույսով թուրքերը շտապով գալիս

⁸³ Ինչպես մտան բուրժուար Իզմիր: Քրիստոնեայ բնակչությունը փախած է: Մուստաֆա Քեմալի Իզմիր ժամանումը. - «Վերջին լուր», Կ. Պոլիս, 1922, թիվ 2590:

⁸⁴ Թուրքեր՝ հրդեհել է առաջ թալանած են Իզմիրը. - «Կոչնակ Հայաստանի», Նիս Ետբ , 1922, N. 38:

⁸⁵ Իզմիրի անաուր եղեռնը: Նախ կողոպուտ եւ յետոյ ջարդ եւ հրդեհ: Թուրքերը յարձակուած են Հայոց թաղին վրայ. - «Վերջին լուր», 1922, թիվ 2597:

⁸⁶ Իզմիրը մոխրի վերածած են. - «Վերջին լուր», 1922, թիվ 2595:

⁸⁷ Աւմէն Քիւմէնէան, Թուրքերուն՝ Թուրքիան... ermeni.hayem.org/ermenice/konfmak uni.htm:

⁸⁸ Կեանքը Իզմիրի մէջ. - «Ճակատամարտ», 1922, 4 հոկտեմբերի:

են Իզմիր: Քաղաքում դատարկապորտների թիվն օրեցօր մեծանում էր: Նրանք մինչև երեկո նստում են սրճարաններում և լսում պատմություններն այն անձանց, ովքեր հարստացել են առանց աշխատանքի: Շատ այգիներ, որոնք պատկանում էին քրիստոնյաներին և հիմա թուրքերի ձեռքում են՝ մնացել են անմշակ: Երկրագործության նախարարը հրատարակել է հանդիմանական մի գրություն, որով սպառնում է ետ վերցնել այդ այգիները, եթե դրանք չմշակվեն: Խաղողի և թզի բերքի վիճակը ողբալի է: Երկու հայ վաճառականներ, որոնք զբաղվում էին թզի և խաղողի արտահանմամբ, փախել են երկրից: Թուրքերը հիմա ջանում են նրանց համոզել, որպեսզի վերադառնան: Բայց կան թուրք վաճառականներ, ովքեր ուզում են առանց մրցակցության տեր դառնալ առևտրական շուկային, ուստի արգելք են լինում հայերի վերադաձին⁸⁹:

Անկարայի Ազգային մեծ ժողովի տնտեսական գործավարության գործակալության կողմից ապահովագրական ընկերությունների Իզմիրի գործակալներին չկատարել Իզմիրի մեծ հրդեհների պատճառած վնասի հատուցում⁹⁰:

Երկրի ամենահարուստ հայկական համայնքներից մեկի՝ Իզմիրի թալանին հաջորդեց պոլսահայերի ունեզրկումը:

Իզմիրի կոտորածից հետո Կ. Պոլսի թուրքական թերթերը միտումնավոր լուրեր էին տարածում այն մասին, որ շուտով մայրաքաղաքից քրիստոնյաները տեղահանվելու են⁹¹: Թուրքական հողի վրա քրիստոնյաների ներկայությունը համարելով անընդունելի՝ թուրքական թերթերը հայտարարում էին, որ Կ. Պոլիսը անպայման պետք է մաքրվի քրիստոնյաներից⁹²:

Իզմիրի աղետը և թուրքական թերթերի այս հրապարակումները խուճապ ստեղծեցին Կ. Պոլսի քրիստոնյա բնակչության մեջ, և սկսվեց նրանց փախուստը քաղաքից:

Կ. Պոլսից փախչողները իրենց կալվածքներն ու ունեցվածքը փոխանցում էին ազգականներին: Թուրքական թերթերը, այս լուրերը հաղորդելով, պարզաբանում էին, որ նահանգներում գործող Լքյալ գույքերի հանձնաժողովները հրահանգ են պատրաստել, ըստ որի, ազգականներին փոխանցված գույքերը պետք է դասվեն Լքյալ գույքերի շարքում: Այս փոխանցման գործողությունների մեջ միայն կինը, մայրը և զավակները պետք է համարվեն օրինավոր տերերը և նրանց ձեռքից չպետք է առնվեն դրանք: Անգամ եղբայրների փոխանցումները օրինական չպիտի համարվեն⁹³:

⁸⁹ Զմիւռնիոյ վիճակը. - «Կոչնակ Հայաստանի», 1923, 30 հուլիսի:

⁹⁰ Իզմիրի Հայերուն եւ Յոյներուն չպիտի վնասուի. - «Կոչնակ Հայաստանի», 1923, թիվ 21:

⁹¹ Առաաշէս Գալփաճեան, Եթէ գործի մարդիկ ազդեցիկ դիրք մը ունենային. - «Վերջին լուս», Կ. Պոլիս, 1922, թիվ 2647:

⁹² Թրեական Պոլիսը պիտի է անպատճառ մաքրուի. - «Ճակատամարտ», 1922, 14 դեկտեմբերի:

⁹³ Փոխանացումը ո՞ր կալուածները լճալ գոյժ չեն նկատուի. - «Ճակատամարտ», 1922, 26 դեկտեմբերի:

«Թանին» թուրքական թերթը 1922 թվականի դեկտեմբերյան համարներից մեկում հայտնում էր, որ Կ.Պոլսում կազմվել են Լքյալ գույքերի հանձնաժողովներ, որոնք շարունակում են իրենց գործունեությունը և հետզհետե գրավում են դատարկ մնացած շենքերը: Թերթը հայտնում էր նաև, որ Կ.Պոլսո թաղերից՝ Բերայից և Բյուք Տերեից արտասահման փախչողներն արձանագրված են⁹⁴:

Թուրքական «Իգտամ» թերթի 1922 թվականի դեկտեմբերյան լրատվության համաձայն, Կ.Պոլսից փախչող քրիստոնյաների թիվը օրեցօր ավելանում է: Պետական կալվածքների տնօրինությունը հրահանգել է արգելքի տակ դնել փախստականների շարժումը և անշարժ գույքերը: «Լքյալ գույքերի մասին» օրենքի համաձայն, ոստիկանությունը արձանագրում է փախստականների ինչ-քերը և դրանց ցանկը ներկայացնում կառավարությանը: Կ.Պոլսո կուսակալության մեջ կազմված Լքյալ գույքերի հանձնաժողովը որոշում է կայացրել վաճառել այն իրերը, որոնք հնարավոր չէ պահել և հրահանգված է գործի դնել այդ որոշումը: Ոստիկանության կատարած քննության արդյունքում պարզվել է, որ օրեցօր ավելանում է Լքյալ գույքերի թիվը: Ամենից շատ գույքեր կան Բերա թաղամասում, կղզիներում և Բոսֆորի նեղուցի շրջակայքում: Կղզիներում արդեն արձանագրված է 300 Լքյալ տուն: Պարզ է դարձել նաև, որ Կ.Պոլսի Մեծ շուկայից բազմաթիվ արհեստավորներ են փախել: Միջոցներ են ձեռք առնվել նրանց խանութները արձանագրելու համար: Այդ խանութներում եղած մթերքն արդեն վաճառվում էր: Այնուհետև թերթը հաղորդում է, որ Անկարայի Ազգային մեծ ժողովը Լքյալ գույքերը թուրք վերաբնակներին բաշխելու մասին օրինագիծը քննարկման է ուղարկել ֆինանսական հանձնաժողով: Համաձայն այդ օրինագծի՝ թուրք վերաբնակները 5 տարի պետք է գործածեն այդ գույքերը, որից հետո, որոշ գումարով հատուցեն դրանց փոխարժեքը և լիիրավ տերը դառնան⁹⁵:

«Ակչամ» թուրքական թերթը հայտնում էր, որ 1923 թվականի նոյեմբերի 16-ի դրությամբ ձեռքաստանները շարունակվում է հայերի և հույների փախուստը Կ. Պոլսից: Փախստականների թիվը հայտնի չէ, քանզի քրիստոնյաների փախուստը շարունակվում է: Ոստիկանությունը Լքյալ գույքերի հանձնաժողովներին է հանձնում փախստականների անունները: Հանձնաժողովի նախագահ Ֆարուզ բեյը թերթին տեղեկացրել է, որ վերջին օրերին ոստիկանությունը հայտնել է տասնհինգ փախստականների անունները: Հանձնաժողովն արդեն բռնագրավել է Մեծ շուկայի ոսկու խանութները, որոնք պատկանում էին հայերին: Գրավված են նաև հայերին պատկանող Տարրճայի ձիթաստանները, ուր 30.000 ձիթենի կար, ինչպես նաև Թուզլայի 4.500 ձիթենիներ⁹⁶:

⁹⁴ Լֆեալ գոյֆերը եւ թուրք գաղթականները. - «Ճակատամարտ», 1922, 23 դեկտեմբերի:

⁹⁵ Լֆեալ գոյֆերի համար յանձնաժողովներ կ'կազմվեն. - «Ճակատամարտ», 1922, 19 դեկտեմբերի:

⁹⁶ Փախստական ոչ-խլամները. - «Ճակատամարտ», 1923, 16 նոյեմբերի:

Թուրքական «Վաքըտ» օրաթերթի լրատվության համաձայն Կ.Պոլսի Բոսֆորի նեղուցի շուրջ գտնվող բնակավայրերում լքյալ գույքերի արձանագրությունը գրեթե ավարտված է: 1922 թվականի դեկտեմբերի տվյալներով Բերա թաղամասում լքյալ գույքերի հանձնաժողովների կողմից արձանագրվել են շուրջ 4.000 լքված տներ⁹⁷: Իսկ հետագայում թուրքական «Թասվիրի էֆքեար» թերթը տեղեկացրեց, որ արձանագրված է արդեն քրիստոնյաների 8.000 լքյալ գույք⁹⁸:

Լքյալ գույքերի հանձնաժողովները տեղական դիմումներ էին ստանում այն անձանցից, ովքեր 1922 թվականի նոյեմբերի 4-ից առաջ, առանց կառավարությանը տեղյակ պահելու, մեկնել են երկրից: Հանձնաժողովը կասկածի տակ դնելով դիմողների սեփականության իրավունքները և քննության ենթարկելով երկրից երկար բացակայելու ու հանկարծակի հայտնվելու պատճառները, տեղեկացնում է, որ 1922 թվականի նոյեմբերի 4-ից հետո առանց թուրքական անցագրի մեկնողների ինչքերը կբռնագրավվեն⁹⁹:

Կ. Պոլսում շարունակվում էին լուրեր տարածվել, որ հայերը բռնի կերպով արտաքսվելու են երկրից: Այդ առիթով Կ. Պոլսի կուսակալ էսատ բեյը հայտարարել է, որ քաղաքում կան ուժեր, որոնք ցանկանում են, որ քրիստոնյաները լքեն երկիրը, որպեսզի զբաղեցնեն տնտեսության մեջ նրանց գրաված դիրքը¹⁰⁰: Որոշ թուրքական թերթեր իրենց անհանգստությունն էին հայտնում Կ. Պոլսից հայերի և հույների հեռանալու առնչությամբ՝ գրանում տեսնելով երկրի տնտեսության համար աղետալի հետևանքներ¹⁰¹:

Կ. Պոլսից փախած հայ մեծահարուստներից ոմանք 1924 թվականի սկզբներին միջնորդությամբ և կաշառքներով վերադարձան երկիր՝ միլիոններ արժեցող իրենց ունեցվածքին տեր դառնալու մտադրությամբ¹⁰²: Գառնիկ Սեպուհյանի, Նասիպ Ճեզվեճյանի, Պենոն Տեյիրմենճյանի, Կյումուշկերտյանի վերադարձը մեծ արձագանք գտավ Կ.Պոլսո թուրքական թերթերում, որոնք այս հայերի վերադարձը որակեցին որպես անօրինություն և զեղծարարություն: Կ. Պոլսո ոստիկանապետը խոստացավ այս հարցը քննության առնել: Դեռ քննությունը չսկսած՝ ներքին գործերի նախարարության հրամանով հայ մեծահարուստները վտարվեցին երկրից¹⁰³:

⁹⁷ Լֆեալ գոյֆերի արձանագրությունը. - «Վերջին լուր», Կ. Պոլիս, 1922, 11 դեկտեմբերի:

⁹⁸ Լեոն Վարդան, Հայկական տասնհինգը եւ հայերու լֆեալ գոյֆերը, Պէյրուք, 1970, էջ 276:

⁹⁹ Լֆեալ գոյֆեր. - «Ճակատամարտ», 1923, 11 հուլիսի:

¹⁰⁰ Պոլսոյ կուսակալ էսատ պէիլ յայտարարութիւնները Պոլսոյ Քրիստոնէականութեան մասին. - «Ճակատամարտ», 1923, 28 նոյեմբերի:

¹⁰¹ Արտաշէս Գալփաֆնեան, Եթէ գործի մարդիկ ազդեցիկ դիրք մը ունենային. - «Վերջին լուր», 1922, թիվ 2647:

¹⁰² Օտար հայրենիքին համար. - «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1924, 17 ապրիլի:

¹⁰³ Թուրքիոյ շուրջ, նոյն տեղում, 18 ապրիլի:

1919-1922թթ. քեմալականների հաղթանակը Թուրքիայում աշխարհացրիվ արեց 1915 թվականի Մեծ եղեռնից փրկված հայ ժողովրդի բեկորներն իրենց բնակավայրերից: 1915 թվականի եղեռնը վերապրած 818 հազար հայեր վերադարձել էին իրենց նախկին բնակավայրերը: Այդ հայերի մոտավորապես 700 հազարը 1922 թվականի վերջին քեմալականների հալածանքներից մազապուրծ՝ կողոպտված և ունեզրկված՝ վերջնականապես լքեց պապենական օջախները և արտագաղթեց Խորհրդային Հայաստան, Հյուսիսային Կովկաս, Պարսկաստան, Սիրիա, Լիբանան, Բալկաններ և Ամերիկա¹⁰⁴:

1923 թվականի հոկտեմբերի 2-ին անգլիական, ֆրանսիական և իտալական սպայակույտը թողեց Կ. Պոլիսը¹⁰⁵: Կ. Պոլիսը նրանց թողնելուց և քեմալականների հաղթանակից հետո թուրքերը հայտարարեցին, որ տարագրված ու փախստական հայերի անշարժ կալվածքները վաճառելով պետք է վճարեն թուրք քաղաքացիներին, ովքեր վնասներ են կրել պատերազմի ժամանակ¹⁰⁶:

1920-ական թվականներին թուրքերը 40.000 հայերի ստիպեցին գաղթել Սիրիա, իսկ նրանց անձնագրում գրված կնիքների վրա գրված էին. «Հավերժ արգելված է վերադարձը Թուրքիա»¹⁰⁷:

Լոնդոնի «Times» օրաթերթին 1923 թվականի օգոստոսի 16-ին Կ. Պոլիսից հղած հեռագիրը հայտնում էր, որ Վանի և շրջակայքի մոտ 35.000 հայեր բռնի կերպով են մեկնել Խորհրդային Հայաստան: Նրանք ենթարկվել են այն վերաբերմունքին, որին արժանացել են հույն գաղթականները, որոնց ստիպել են երկրից մեկնել: Հայերն իրենց մեկնումից առաջ ստորագրել են մի փաստաթուղթ, ուր ասվում էր, որ իրենք կամովի են թողնում իրենց տները: Իրանից բացի, հայերի ինչքերը գրավվել են որպես լքյալ գույք¹⁰⁸:

1923 թվականի սեպտեմբերին Լոզանի դաշնագրի վավերացումից հետո, ազգային փոքրամասնությունների մասին նույն դաշնագրի դրույթների կիրառումը թույլ չտալու և այդ պայմանագրի հոդվածների հիման վրա Ազգերի լիգայի միջամտության հնարավորությունը բացառելու նպատակով Թուրքիայի քեմալական կառավարությունը օրենք ընդունեց, որով զրկեց Կիլիկիայից և արևելյան վիլայեթներից տարագրված հայերին իրենց պատմական հայրենիք վերադառնալու և թուրքական քաղաքացիության իրավունքից¹⁰⁹:

1923 թվականի հոկտեմբերի 29-ին Թուրքիայի Հանրապետության հռչակումից չորս ամիս անց, 1924 թվականի մարտի 13-ին պետականացվեց «Լքյալ գույքերի մասին» օրենքով քրիստոնյաների բռնագրավված կալվածքները,

¹⁰⁴ Զոհրաբ Ղասաբյան, Նիկոմիդիայի... , էջ 5:

¹⁰⁵ Պոլսոյ գրատուր երեկ վերջ գտաւ. - «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1922, 23 հոկտեմբերի:

¹⁰⁶ Մանուկ Գ. Ճիզմեհեան, Խարբերդ... , էջ 569:

¹⁰⁷ Uğur Ümit Üngör and Mehmet Polatel, Confiscation and Distruction..., p. 163.

¹⁰⁸ «Կոչնակ Հայաստանի», Նիւ Ետրֆ, 1923, 23 նոյեմբերի:

¹⁰⁹ Լեւոն Վարդան, Ժամանակագրութիւն Հայկական տասնհինգի 1915-1923, Պլյուրոս, 1975, էջ 247:

որոնք արդեն իսկ հափշտակած էին, մասնեղականներին շնորհվեցին որպես հատուցում՝ քրիստոնյաների կողմից նրանց կրած շարշարանքների դիմաց¹¹⁰:

1925 թվականի դեկտեմբերի 26-ին թուրքական թերթերը տպագրեցին հայտարարություն, ուր ասվում էր. «Քանի որ հայերին պատկանող լքյալ ունեցվածքի վաճառքը վնաս է հասցնում երկրի շահերին, շահագրգիռ մարմիններին կարգադրվել է անցկացնել հայերի թողած անշարժ կալքի, նրանց հողերի, պտղատու այգիների և ունեցվածքի գնահատումը և անհապաղ դնել աճուրդի»¹¹¹:

Անկարայի Ազգային մեծ ժողովը 1922 թվականից սկսած մինչև 1926 թվականը ընդունել է «Լքյալ գույքերի մասին» 9 օրենք¹¹²: Ամեն անգամ փոփոխություններ մտցնելով նախորդ օրենքում թուրքիայի օրենսդիր մարմինը նպատակ էր հետապնդում երկրում տիրող իրավիճակին համապատասխան «օրինականորեն» շարունակել հայերի ունեցվածքի կողոպուտն ու յուրացումը:

Հանրապետական թուրքիան 1927 թվականի մայիսի 23-ին հրատարակեց ևս մեկ օրենք, որով լրովին բացառում էր հայերի վերագարձի հնարավորությունն իրենց պատմական հայրենիք¹¹³: Այս օրենքներով թուրքական իշխանությունները ամբողջապես տիրացան տարագրված և երկրից հեռացած հայերի ունեցվածքին:

Ունեզրկելով մի ամբողջ ժողովրդի, տիրանալով նրա դարերի քրտինքով և տքնուկամբ ստեղծված ունեցվածքին՝ թուրքական պետությունը հետագայում կարողացավ լուծել իր ազգային անվտանգությանը սպառնացող բազմաթիվ հարցեր: Նախ՝ հայերի ինչքերի և կալվածքների կողոպուտի հաշվին երիտթուրքական իշխանությունները լցրեցին պետական գանձանակը: Պետական բյուջեն, հակառակ պատերազմական ծանր պայմաններին, հետևյալ աննախադեպ աճն արձանագրեց. 1913-1914 տարեշրջանում շուրջ 35 միլիոն օսմանյան ոսկի, 1915-1916թթ.՝ 38 միլիոն, իսկ 1917-1918թթ. այն հասավ 85 միլիոնի: Ավելին, 1918 թվականին, կայսրության ողջ պատմության ընթացքում, առաջին անգամ երիտթուրքական իշխանությունները թողարկեցին 19 միլիոն օսմանյան ոսկուն համարժեք արժեթղթեր¹¹⁴:

Ահռելի ծախսեր պահանջող պատերազմը, մասամբ, մղվել է ցեղասպանության դատապարտված հայ ժողովրդի ունեցվածքի հափշտակման և դրա վաճառքից ստացած միջոցներով: Դա ապացուցում է 1915 թվականի դեկտեմ-

¹¹⁰ Արմեն Քիմեան, Թուրքում՝ Թուրքիան..., ermeni.hayem.org/ermenice/konfmak_uni.htm:

¹¹¹ Յուրի Բարսեղով, Հայերի ցեղասպանության..., էջ 15:

¹¹² Uğur Ümit Üngör and Mehmet Polatel, Confiscation and Distruction..., p. 50-56.

¹¹³ Յուրի Բարսեղով, Հայերի ցեղասպանության..., էջ 15:

¹¹⁴ Sait Cetinoglu, ԽSermayenin Turklestirilmesi, Resmi Tarih Tartışmaları -2, Ed. Fikret Başkaya, özgür niversite Kitaplığı, 2006- Ankara, sahife. 131.

բերի 24-ին Մեծ Բրիտանիայի Արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Ու. Լանգլիի՝ էդ. Գրեյին և Ֆինանսների նախարարին ներկայացրած «Թուրքիայի ֆինանսական կացությունը» վեճագիրը կրող զեկուցագիրը: Փաստաթուղթը ստացվել էր Օսմանյան կայսերական բանկի Կ.Պոլսի կառավարչից, իսկ տեղեկությունը Թուրքիայից հնարավոր էր դարձել դուրս բերել բանկից վտարված իտալացի աշխատակիցներից մեկի միջոցով: Փաստաթղթում խնդրանք էր արտահայտվում չհիշատակել այդ ամենին մասնակից դարձած որևէ անձի անուն: Այստեղ մասնավորապես ասված էր. «Օսմանյան կառավարությունը հուլիս ամսին թողարկեց 5.000.000 թուրքական ֆունտ արժողությամբ գանձապետական պարտամուրհակներ: Այս պարտամուրհակներն ապահովագրված էին ոսկով զեպոզիտացված (պահ տրված) Բեռլինում և Վիեննայում: Միևնույն ժամանակ, գերմանական կառավարությունը Բեռլինում օսմանյան կառավարության տրամադրության տակ էր դրել 1.500.000 ֆունտ, որպեսզի այն վճարի Գերմանիայի զինագործական ձեռնարկություններին՝ կատարված պատվերների համար: Ինչ վերաբերում էր օսմանյան պաշտոնական պարտքին, բանկը ստացել էր հետևյալ տեղեկությունը. Թուրքիայի 750.000 ֆունտ պարտքը «Deutsche Bank»-ին մարվեց 450.000 ֆունտի չափով, իսկ մնացած 300.000-ը պետք է վճարվեր այն բանից հետո, երբ հնարավոր կլիներ դա հավաքել նահանգներից»¹¹⁵:

Համաձայն գերմանական աղբյուրների, 1916 թվականի արդյունքում Թուրքիան հայերից թալանած և բռնագավթած միջոցներից, որպես արտարժույթ, Բեռլին է փոխանցել և գերմանական բանկերում ի պահ է տվել 100 միլիոն ոսկե մարկ: Նույն աղբյուրի հիման վրա, այդ գումարը զինադադարի ստորագրումից հետո առգրավվել է Անտանտի կողմից¹¹⁶:

Էկոնոմիկայի նախարար Ջավիդ բեյն իր հուշերում գրել է, որ 1918 թվականի նոյեմբերին կարգադրություն է արել հայերի լքյալ գույքերի իրացումից գոյացած գումարներից օգտագործել 1 միլիոն թուրքական ֆունտ¹¹⁷:

Հայերից բռնագրավված գույքերից, որպես «արյան գին», բաժանվել են երիտթուրքերի կուսակցության այն ղեկավարների ընտանիքներին, ովքեր հայտնի էին որպես Հայոց ցեղասպանության մեջ մեղավորներ: 1926 թվականի մայիսի 31-ին հրապարակված թիվ 882 օրենքով Թալեաթի, Ջեմալի և Բեհեդդին Շաքիրի և երիտթուրքերի 12 պարագլուխների ընտանիքներին 20 հազար լիրա արժողությամբ հպկական գույք է ընծայվել: Հայերից բռնագրավված գումարներից Մուստաֆա Քեմալը Հայոց ցեղասպանության մեղա-

¹¹⁵ Տիգրան Սարոյանյան, Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում և Մեծ Բրիտանիան (1915-1918), Եր., 2005, էջ 90-91:

¹¹⁶ Nöai ai Nöai ai y, Aadi ai neeä enoi -i eee i Aai i öeaa adi yi a i addei ä I adai e i edoi -ai e ai ei ü, öi I, Ađ., 1991, n. 25:

¹¹⁷ Յուրի Բարսեղով, Հայերի ցեղասպանության..., էջ 10:

վորների ընտանիքներին նաև թողակ է նշանակել և նրանց հատկացրել հայերից մնացած տները¹¹⁸:

Թուրքական կառավարության 1928 թվականի մայիսի 24-ի թիվ 1349 օրենքով հայերից կողոպտված և Ֆինանսների նախարարությունում պահվող գումարներից 1929 թվականի տնտեսական ճգնաժամի սրման ժամանակ պետական բյուջե է փոխանցվել 300.000 լիրա: Ի դեպ, եթե միայն բյուջեի բանկային աճը նկատի ունենանք, ապա այն կկազմի 300 միլիոն լիրա¹¹⁹: Նման փոխանցումները շարունակվեցին նաև 1930-1931 թվականներին: 1930-ական թվականների սկզբին պետական բյուջեի եկամտի գլխավոր աղբյուրը հայերից բռնագրաված գումարներն էին¹²⁰:

Բնաջնջելով և բռնի տեղահանելով Արևմտյան Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության այլ վայրերում ապրող հայերին՝ երիտթուրքական և քեմալական իշխանությունները տնտեսական ասպարեզից վերացրին նաև իրենց հզոր մրցակցին: Նրանց ինչքերի, հարստության հաշվին, անհատական շարժուն և անշարժ գույքերի յուրացումով ստեղծեցին ազգային բուրժուազիա: Այսօր թուրք պատմաբանները հաստատում են, որ ժամանակակից Թուրքիայի տնտեսությունը, գրեթե ամբողջապես, հենված է հայերից բռնագրաված ունեցվածքի վրա: Հայերի տնտեսության ոչնչացումը դարձավ թուրքական տնտեսության զարգացման հիմքը¹²¹: Եվ վերջապես, թուրքական ազգայնական շարժումը, որի արդյունքում 1923 թվականի հոկտեմբերի 29-ին ստեղծվեց Թուրքիայի Հանրապետությունը, կրկին հայկական ունեցվածքի հաշվին էր:

Տեղին է հիշել թուրք պատմաբան Թաներ Աքչամի հետևյալ բնութագրումը. «Հանրապետական Թուրքիան 1915-ի վրա է հիմնված»¹²²:

¹¹⁸ Տոլգա Էրեմ, Անատոլիայում... էջ 33:

¹¹⁹ Nevzat Oğün, "Türk milliyetçiliğinin 'kanlı' ekonomi politiği", gunlukgazetesi.net, 8.7.2010.

¹²⁰ Nevzat Onaran, EMVAL-İ METRUK E OLAYI..., s. 269.

¹²¹ Uğur Ümit Üngör and Mehmet Polatel, Confiscation and Distruction..., p. 168: î»ë Ý³: Cezmi Yurtsever, Sabancılar'ın Adana'da Köprübaşı İmparatorları olması, <http://www.arastiraliim.com/sabancilarin-adanada-koprubasi-impatorlari-olmasi.html>:

¹²² Թաներ Աքչամ, Թալեաթ փաշայի վրեժը լուծված է..., akunq.net/am/?=16712

Վավերագրերի քարգմանությունը

Հայերի գույքերը թուրքական բանակներին հատկացնելու մասին հրաման Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, ցուցակ 29ա, թղթապանակ N .3, վավերագիր N. 141

ՊԱՊԸ Ա.Ա.Ի	
ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ	(Խիստ գաղտնի)
ԱՇԻՐԵԹՆԵՐԻ ԵՎ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ՏԵՂԱՎՈՐՄԱՆ ՏՆՕՐԻՆՈՒԹՅՈՒՆ	Թիվ Ընդհ. 539
(Հաշվակալության դիվան)	Մասն.-

Կեսարիայի Լիյալ գույքերի հանձնաժողովի նախագահություն

Այլ վայրեր տեղափոխված և հեռացված հայերի թողած գույքերը, ըստ նախապես կազմված ցուցակի, կայսերական Գ., Դ. զորաբանակների և Իրաքի զինվորական հրամանատարների հետ թղթակցելով պետք է ուղարկել նրանց նշած վայրերը: Հետագայում, այլ շրջաններից ձեռք բերված ապրանքները ևս, ըստ արդեն նախկին փորձի, հատուկ հանձնախմբի միջոցով հանձնել բանակի մատակարարությունը զբաղվող պաշտոնյաներին՝ Զինվորական գույքերի ամբարների վարչությունը փոխանցելու համար: Պատերազմական նախարարությունը սույն շրջաբերականի համաձայն, այսուհետև, որտեղ և ինչ տեսակի ու քանակի ապրանքներ ձեռք բերելիս՝ գրեք հարկ եղած տեղերը՝ տեղեկություն ստանալու համար:

Թվականը և ստորագրությունը պատված է

Հայերին պատկանող դպրոցների գույքերի գրավման հրաման

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, ցուցակ 29ա, թղթապանակ N. 3, վավերագիր N.142

ՊԱՊԸ Ա.Ա.Ի	Թիվ
ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ	Ընդհ. 583
ԱՇԻՐԵԹՆԵՐԻ ԵՎ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻ ՏԵՂԱՎՈՐՄԱՆ ՏՆՕՐԻՆՈՒԹՅՈՒՆ	Մասն. -

Կեսարիայի Լիյալ գույքերի հանձնաժողովի նախագահություն

1331 (1915) թվականի օգոստոսի 24-ի և թիվ 529 պաշտոնական հրահանգով տեղեկացրել էինք, որ տեղահանված հայերի լքյալ գույքերից դպրոցական շենքերը և առարկաները պետք է հանձնվեն Կրթական վարչությանը՝ մահմեդական երեխաներին ուսուցանելու համար: Սակայն տեղեկացված ենք, որ ցարդ չեն գործադրված մեր հրահանգները: Կրթական նախարարությունը խնդրում է այս հարցի կարգավորումը: Խստորեն կարգադրում ենք ի կատար ածել կառավարության հրամանները:

8 սեպտ. 1331 (1915)

**Ներքին գործոց նախարարության փոխ-խորհրդական
Մուհամեդ Սուպհի**

